DAMIAN HUREZEANU

A román nemzet
(Támpontok kialakulásának és fejlődésének történetéhez)

A nemzeteknek és a népek nemzeti életének kibontakozása korunk fontos jelenségei közé tartozik. A történelmi fejlődésnek mind extenzív vonatkozása – az, hogy a gyarmati uralom alól felszabaduló népek egymás után kapcsolódnak be a cselekvő történelemalakításba –, mind pedig minőségi vonatkozása, amiről számos állam szocialista építőmunkája vall, a nemzet maradandóságát hangsúlyozza. Nyilvánvaló, hogy mélyen a múltban gyökerező történelmi kategóriáról van szó, amelynek a kortárs világ folyamatai nemcsak hogy nem csökkentik, hanem még inkább feltárják szerepét a társadalom haladásában és átalakulásaiban.

A történelmi folyamat egységének és sokféleségének dialektikája ma nyilvánvalóbb, mint valaha, egyrészt a történelem egyetemlegességénél, másrészt azoknak a formáknak a sokféleségénél fogva, amelyeket a történelmi fejlődés lényegi egysége magára ölt, sajátosan a nemzetek létéhez kapcsolódva. A történelmi fejlődésnek ebbe az általános keretébe illeszkedik a nemzet jelensége, amelynek marxista szellemű, a kortárs világ mélyreható tendenciáival összhangban és a népek létérdekei jegyében történő megvilágításhoz alapvetően hozzájárult a Román Kommunista Párt és főtitkára, Nicolae Ceauşescu elvtárs.

Az utóbbi időben a romániai tudósok behatóan tanulmányozták a nemzet jelenségét, a társadalmi-politikai kutatások összességében külön területet jelöltek ki számára, és kiemelkedő eredményeket értek el ezen a téren.[1]

Az új történelmi körülmények között más módszertani-elméleti alapokon folytatódnak a román társadalmi-politikai gondolkodásnak hírnevet szerző törekvések. Gondoljunk csak az Erdélyi Iskolára, 1848-ra, Nicolae Bălcescu eszméire vagy az időben hozzánk közelebb álló Vasile Goldiş[2] és Dimitrie Gusti fejtegetéseire. Az utóbbi a *Problema naţiunii* (A nemzeti kér-

dés) című tanulmányát a két világháború között megjelenő rangos társadalmi-politikai folyóirat, az Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială[3] című kiadvány egyik első számában jelentette meg.

A kérdés ismeretében teljes meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a XIX. századi és a XX. század elején kibontakozó társadalmi-politikai gondolkodásra annyira ható ilyen természetű eszmékben és vitákban a kérdés román szakértőit jól megérdemelt hely illeti meg. Vajon az 1848-as forradalom időszakából hány olyan gondolkodót ismerünk, aki Nicolae Bălcescuéhoz hasonló rálátással tanulmányozta a nemzeti kérdést, az övéhez fogható dialektikus megközelítésben elemezte a jelenséget, szorosan kapcsolódva a korabeli társadalmi fejlődés igényeihez, a népek közötti közeledés és együttműködés követelményeihez?

Való igaz: jelentős könyvek taglalják a nemzeti kérdés különböző vonatkozásait a marxista gondolkodásban.[4] De vajon megelégedhetünk-e azzal, hogy csupán néhány ország szocialistáit tartják számon? Hiszen az olyan országokéi, mint Románia, Szerbia, Bulgária, csodálatra méltó elvszerűséggel és őszinteséggel viszonyultak a kérdéshez, mélyítették el azt a meggyőződést, hogy a népek magasabb rendű együttélési viszonyokat építhetnek ki egymás között.

Távol áll tőlünk a kizárólagosság vagy az indokolatlan lelkendezés gondolata, de úgy hisszük, a tudományos kutatók mai nemzedékének kötelessége visszahelyezni érdemeinek megfelelő jogaiba a nemzet szociológiáját a román tudományos gondolkodásban.[5] Ez természetesen hozzájárul majd a nemzet jelenségének mélyebb megismeréséhez és megértéséhez is.

Napjainkban a nemzeti jelenség tanulmányozásának uralkodó módja elsősorban szociológiai, bár nem hiányoznak a történeti elemzésre irányuló törekvések sem.

Az alábbiakban nem vállalkozunk és nyilvánvalóan nem is vállalkozhatunk a román nemzet kialakulásának kimerítő történeti tanulmányozására, csupán néhány megállapításra szorítkozunk, mintegy jelezve a jelenség alakulásának irányát, néhány támpontot jelölve meg annak vizsgálatához.

A nemzet kialakulása szintézisfolyamat, s mint ilyen összszegezi a társadalmi fejlődés tendenciáit, kezdve az anyagi ter-

melésre vonatkozókkal és végezve az ideológiai és szellemi természetűekkel. A nemzet a nép egész fejlődésének eredményeként egyfelől elengedhetetlen előfeltételként foglalja magában a nép életének állandó összetevőit, másfelől a mindenkori társadalmi fejlődés adott fokára jellemző sajátos változások hatása alatt formálódik.

A nemzet marxista elméletének bizonyos értelmezése igyekezett a nemzet kialakulását kizárólag a kapitalizmus, a nemzeti piac fejlődéséhez kapcsolni, a nemzetben a tőkés termelési mód származékát látni. Ma nyilvánvalóan nem tekintjük mérvadónak az ilyenféle szemléletet, amely elkendőzi a nemzet „genetikai vonulatát", és nem veszi kellőképpen figyelembe, hogy a történelem lényegi folyamataiban különbséget kell tenni egyrészt a társadalmi aspektus, vagyis a társadalom szerkezetének és működésének módja, másrészt az emberi közösségek különböző típusainak megléte között.

A társadalomtípust és az emberi közösség típusát kétségtelenül sokrétű és összetett kapcsolat fűzi egymáshoz, a kettő között erős kölcsönhatások érvényesülnek, de nem lehet szó egyenes vonalú és egyértelmű determinizmusról. A nemzet fogalmának meghatározásában sem szorítkozhatunk csupán a nemzeti lét egyes összetevőinek felsorolására, mint amilyen például a terület, a nyelv, a gazdasági élet és a kultúrában megnyilvánuló lelki alkat közössége; ezekhez még hozzátehetnénk bizonyos tényezőket, vagy egyeseket esetleg elhagyhatnánk, egyszóval módosíthatnók a felsorolást. Egy adott jelenség lényegét ugyanis – mint már kiderült – nem összetevői alapján határozhatjuk meg.

A marxizmus más vonatkozásban rendkívüli mértékben hozzájárult a nemzet jelenségének elemzéséhez és megvilágításához. Determinista szemléletéből adódóan a marxizmus hívta fel a figyelmet a gazdasági tényezők szerepére a nemzet kialakulásában. Ez annál is inkább említésre érdemes, mivel addig úgyszólván egyetlen nem marxista felfogás, elmélet, filozófia vagy társadalmi-politikai eszmerendszer sem foglalkozott a gazdasági vonatkozásokkal. Úgy tűnik, a jelenség kulturális-politikai vonatkozásainak, akarati-szellemi aspektusainak taglalása igen csábító! De vajon elképzelhető-e egyáltalán a nemzeti közösség kikristályosodása a gazdasági folyamatok kihatása, a középkorra jellemző elszigeteltségek megszüntetése, a

zárt jellegű feudális termelés, a hűbérurak és a parasztok közötti viszonyok túlhaladása nélkül? A marxizmus ezenkívül a jelenségek elemzésének és vizsgálatának elveként érvényesítette a történetiséget. Való igaz, hogy más eszmeáramlatok is igyekeznek történetileg szemlélni a nemzetet, de a marxista felfogás ezen túlmenően világos és összefüggő; nemcsak kinyilvánít bizonyos történelmi vonatkozásokat, hanem szervesen be is építi őket egy egységes magyarázó rendszerbe. A nemzet nyilvánvalóan történelmi kategória. Nem csupán azért, mert a nemzetről csak a történelmi fejlődés adott fokán – Európában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakában, az újkor hajnalán – beszélhetünk, hanem azért is, mert a nemzet magán viseli a nép egész előbbi életének, létfeltételeinek, az egyéniségét meghatározó műveltségének és civilizációjának sajátos jegyeit.

A román nép története, mint tudjuk, mélyen ágyazódik az ország földjébe és Európa történetébe. A régmúlt korok élete számtalan nyomot hagyott hazánk földjén, egyesek közülük régiségükkel, mások az általuk sejtetett civilizáció nagyszerűségével nyűgöznek le, mint amilyen az időszámításunk előtti harmadik-negyedik évezredből származó, híres cucuteni-i kerámia és kultúra.

De a közvetlenül magunkénak érzett, a néppé alakulásunkat meghatározó világ természetesen a dák-géta világ. Az időszámításunk előtti első évezred közepe táján a trák népességek nagy tömegében individualizálódtak, s a nyelv és a civilizáció tekintetében közös lényegi vonásokat hordozó külön entitássá lettek a dák-géták. Az i.e. I. században és az i.sz. I. században a dák civilizáció nagyarányú anyagi, szellemi és politikai fejlődésen ment át. „Burebista és Decebal korának civilizációja – hangsúlyozta egyik régészeti tanulmányában Emil Condurachi és Constantin Daicoviciu – a késő vaskor egyik fejlett szakaszát jelzi. Alapvető egységén belül a Szászvárosi-hegység övezete, a dák állam központja különleges jelentőséget nyer.“[6] A vas intenzív megmunkálásának következményeiről az összes egykorú településeken feltárt szerszámok sokfélesége és célhoz szabott jellege, a vascsoroszlya használata, a nagy dák építkezések – Costeşti, Blidaru, Piatra Roşie, Bîtca Doamnei, Piatra Craivii (Kecskekő) stb. – tanús-

kodnak. A dák anyagi civilizáció legreprezentatívabb emléke természetesen a dák állam székhelye, Sarmizegetusa, amelyről Paul MacKendrik amerikai régész így ír: „A Sarmizegetusa körüli fennsíkon, gyönyörű bükkerdő közepén található szentély és mentsvár Romániában a leglátványosabb, és Európában valóban egyedülálló.“[7]

A dák civilizáció egyik jelentős tényezője természetesen a rendkívül ellenálló és időben szívósan fennmaradó földközösség mint társadalmi létforma.

Szellemi téren a dák világ belső életének gazdagságával, a lakott földdel való bensőséges kapcsolatával, a vallásos hit formáinak eredetiségével, kifinomult, de ugyanakkor természetes, harmóniára és egyensúlyra törekvő szépérzékével, amint azt a viselet vagy az építészet is tanúsítja, már az ókorban tekintélyt vívott ki magának. Mint a régészeti leletek bizonyítják, a dákok ismerték az írást, előbb a görög, majd a latin ábécét használták.

Politikai szempontból az említett két évszázad az intézményes formák megszervezésének és kifejlesztésének, a dák hatalom növekedésének és a történelem színterére lépésének korszaka volt. Egy nemrégiben megjelent, magyar szerzőktől származó történelmi szintézis, az *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours* című kötet, bár még mindig a bevándorlási elmélet híve, a következőképpen jellemzi Burebista korát: „A dák állam... lassan-lassan jelentős politikai hatalommá fejlődik. Királya, Burebista súlyos vereséget mért a pannóniai keltákra. A Duna-medence ővele lépett az európai történelem színterére: Burebista valóban igen nagy politikus volt; vesztét az okozta, hogy kihívta maga ellen a római birodalom beavatkozását.“[8]

A dákok kapcsolatban álltak számos ókori – görög, perzsa, kelta, szkíta — civilizációval, s hatott rájuk a római civilizáció is, különösen attól kezdve, hogy a Római Birodalom meghódította a Balkán félszigetet (i.e. II.–i.sz. I. évszázad). A Római Birodalom terjeszkedő politikája rövidesen sok viszálykodást és összeütközést szült a dákok és a rómaiak között; ezek a 101–102-ben és 105–106-ban viselt – a két állam vezetője nevéről a Traianus és Decebal közötti háború néven is ismeretes – harcok idején váltak sorsdöntővé. E háborúk a bonyolult hadműveletek, az elkeseredett harcok foly-

tán (Traianus több mint 150 000 főnyi hadsereget vonultatott fel), nemkülönben következményeiknél fogva nagy eseményekként maradtak fenn az utókor tudatában. Két évszázaddal ezelőtt az angol Edward Gibbon a Római Birodalom bukásáról szóló híres történelmi munkájában ezeket írta: „Traianus első hadműveleteit a dákok ellen, a Dunán túli területek legjobb harcosai ellen vezette, akik Domitianus uralkodása idején büntetlenül dacolhattak Róma nagyságával... Decebal, a dákok királya Traianus méltó ellenfelének bizonyult; seregének és országának sorsa miatt mindaddig nem aggódott, amíg – ellenfeleinek tanúsága szerint – meg nem próbált mindent, amit a fegyverek és a diplomácia útján el lehetett érni. Az emlékezetes háború a hadműveletek rövid felfüggesztésével együtt öt évig tartott, s mivel a császár korlátlanul igénybe vehette az állam egész hatalmát, a »barbárok« teljes leigázásával ért véget.“[9]

A 106. esztendő határkő országunk történetében. Fiatal, ereje teljében levő világ bukott el. Az egykori Dácia jó része római uralom alá került, s a római Dácia határain kívül eső területek is erős római befolyásnak voltak kitéve. Engels szavaival élve, a nagy egyengető gyalu, a Római Birodalom mély nyomokat hagyott a Kárpátok és a Duna egész térségében. De a római állami intézmények és államélet bevezetése, a provincia római mintájú megszervezése, az építészeti és technikai, katonai és közigazgatási változtatások, az anyagi és szellemi civilizáció szerkezeti átalakulása mögött egy új nép – a román nép – kialakulásának nagyszabású folyamata bontakozott ki. A dákok, akik minden viszontagságok ellenére, az új politikai-állami viszonyok között is a népesség alapvető összetevőjét alkották, lassan-lassan a római civilizáció alakító befolyása alá kerültek. Eutropius ókori történész szavaival élve az „ex toto orbe romano“ érkező telepesek és az őslakos dákok között sokrétű kapcsolat, együttélés alakult ki. A romanizálódás 165 éven át tartott mint intenzív és visszafordíthatatlan folyamat. Ha a végeredmény szempontjából vizsgáljuk, ez a folyamat nem a civilizációs formák és értékek egyszerű átplántálását jelentette: az új etnikai-társadalmi valóság talaján, új történelmi körülmények között a romanizálódás magában hordozta egy új etnikai-nyelvi realitás megszületésének tendenciáit. Nem egyszerűen római identitást eredményezett tehát, bár szorgal-

mazói valószínűleg azt hitték, hanem szintézis útján új népi-nyelvi közösség kikristályosodását, a román népét.

Mint ismeretes, 271-ben Aurelianus császár stratégiai meggondolásokból visszavonta a provinciából a római államapparátust (kivonták a csapatokat, a közigazgatási apparátust, s minden valószínűség szerint az államrend képviselőivel együtt eltávozott az érdekeinél fogva az előbbiekhez kötött gazdagabb rétegek egy része is). Az aurelianusi „visszavonulás" természetesen kihatott a politikai-közigazgatási struktúrákra, a katonai helyzetre, a gazdasági viszonyokra, de nem szakította meg a romanizálódást, amely a társadalmi lét mélyén változatlanul tovább tartott, hiszen a dák-római tömegek a régi Dácia területén maradtak. Változott tehát az emberi lét társadalmi-gazdasági közege, de folytatódott a dák-római ötvöződés. Mi több, most már hathatósabban kiterjedt a római Dácia limesén túli területekre, mivel az államhatár mint olyan megszűnt.

A régészeti kutatások sokatmondó bizonyítékokat tártak fel a III–VII. századbeli dák-római, illetve az ezt követő román kontinuitásról. Nem lehet eltekinteni például a IV. században Moldva és Havasalföld területén, valamint Erdély délkeleti részén virágzó marosszentanna–cerneahovi anyagi kultúra autochton elemeitől, sem a Bratei–Moreşti–Costişa komplexumtól (IV–V. század), a Medgyes melletti Berethalomban feltárt őskeresztény nyomoktól, a VI–VII. századi ipoteşti–cîndeşti-i kultúra római elemeitől, a Sărata Monteoru-i kerámia, majd a bucovi és a dridui kultúra (VIII–XI. század) autochton vonásaitól.

A hely- és folyónevek szintén sokatmondóan tanúskodnak a dák, majd a dák-római kontinuitásról. Elegendő, ha megemlítjük a – későbbi római vagy szláv kiejtésbeli változásokat tükröző – dák folyóneveket, mint *Alutus* – Olt, *Maris* – Maros, *Samus* – Szamos, *Crisius* – Körös, *Tibiscus* – Temes.[10] A romanizálódás folytatódásának egyik igen ékesszóló tanúsága és egyben fontos tényezője volt a – Nicolae Iorga szavaival élve – „népi lényegű" kereszténység térhódítása. A legfontosabb román vallási kifejezések latin eredetűek (ilyen a *biserică* 'templom' *basilică* –, majd a *cruce* 'kereszt', *creştin* 'keresztény', *dumnezeu* 'isten', *înger* 'angyal'), ami a Dunától északra élő őslakosság és a Kelet-Római Birodalom állandó kapcsolatait tanúsítja. A kereszténységnek ezen túlmenően kü-

lönleges társadalmi jelentősége is volt, ugyanis hozzájárult az új etnikai-nyelvi közösség összeforrásához és individualizálódásához. Egy olyan korban, amikor körös-körül mindenféle, kizárólag nem keresztény, „pogány" népek és népességek fordultak meg, a vallási hovatartozás a „hivők" és „hitetlenek" megkülönböztetésének sajátos, egyénítő ismérve volt. Az ebből fakadó összetartozás és sokrétű kölcsönhatás pedig hozzájárult a román nép individualizálódásához, ellenállóbbá tette a közösséget a történelem viszontagságaival szemben.

A román nép kialakulása a dák-római szintézis révén maga is bonyolult folyamat volt, s ezt csak tovább bonyolította az, hogy ez a folyamat a népvándorlás körülményei között bontakozott ki, hogy országunk mai területén a népvándorlásnak valóságos rajai vonultak át, kezdve a gótokkal (a vizigótok a III–IV. században, az osztrogótok az V. században), s folytatva a hunokkal (a IV–V. században), a gepidákkal (a VI. században), az avarokkal (a VII–VIII. században). A népvándorlás folytatódott a következő századokban is a besenyőkkel, a hunokkal és a tatárokkal.

A vándorló népek közül a szlávok, akik az i.sz. VI. században tűnnek fel országunk Kárpátokon kívüli területein, majd masszívabban a VII. században, hosszabb ideig és állandó jelleggel együtt éltek az őslakossággal, ennek hatása a román nép nyelvében és kultúrájában is kimutatható. De a szlávok érkezéséig a román nép kialakulásának alapelemei már kikristályosodtak, így az őslakók magukba olvasztották a szláv népesség tömegeit, asszimilálhatták a szlávoktól kölcsönzött civilizációs és nyelvi elemeket.[11]

A X. századi írott források már jelzik – szűkszavúan, de annál becsesebb sorokban – a már hosszabb ideje önálló életet élő román nép jelenlétét. Igaz ugyan, hogy ezek a szerzők a Dunától délre élő vlachokról szólnak.[12] Ugyanerről az időszakról írva, mint ismeretes, elsőként Anonymus, III. Béla király jegyzője, a magyar krónikairodalom első nagy képviselője ír a Kárpátok és a Duna térségében élő románokról. *Gesta Hungarorum*ában ő már a magyaroknak a Tisza mellékére érkezése idejére vonatkozólag említi a vlachokat *(blachi),* sőt politikai-állami alakulataikról is szól. A román nép, amely a román gazdasági és társadalmi élet magvát képező földközösségekben (faluközösségekben) élt,[13] valószínűleg már a VIII–IX. szá-

zadtól kezdve összetettebb politikai szervezési formákat is kialakított magának. Anonymus megemlíti a három román vagy román-szláv „ducatus"-t, az egyiket a Bánságban, Glad vezetése alatt, a másikat a Körösök vidékén, Ménmarót vezetése alatt, a harmadikat az Erdélyi-medencében, a „román" Gelu vezetése alatt. Az utóbbi vajdaság központja valószínűleg Doboka volt, ahol a régészek egy ebből az időszakból való vár maradványait tárták fel. Hasonlóan alakultak a dolgok a Kárpátoktól délre és keletre, vagyis erős közösségi élet körülményei között megkezdődött a társadalmi rétegződés, a politikai szerveződés folyamata pedig kezdeti államalakulatokat kristályosított ki.

A magyar királyi kancelláriából származó oklevelek a következő századokban is jelzik a román kontinuitást Erdélyben, valamint a Kárpátokon kívül. A. D. Xenopol, aki már a századforduló táján elemezte II. Endre 1222. és 1224. évi oklevelét, illetve természetesen a IV. Béla király idejéből származó Johannita-oklevelet (1247), kimutatta, hogy a románok a XIII. századtól kezdve „jus valachicum"-mal éltek, részt vettek a vármegyei közgyűléseken és a generális kongregációkon.[14]

A történelmi körülmények folytán Erdélyben a románok mellett a X. századtól kezdve magyarok, valamint a XII. század elejétől kezdve szászok is megtelepedtek. „A népek és nemzetek rendkívül sokrétű és hosszas kialakulási korszakában – hangsúlyozta Nicolae Ceauşescu elvtárs – Délkelet-Európában különböző etnikai eredetű népességek terjedtek el, különálló nemzeti csoportokba tömörültek. Így a román néppel együtt maradtak és együtt élnek magyar, német, szerb nemzetiségű lakosok..."[15] A magyarok behatolása és a németek betelepítése erősen rányomta bélyegét a történelmi események és a politikai élet alakulására Erdélyben. De Erdély politikai történetének új arculatán túl is alapvető jelentőségű marad a tartomány román, magyar és német tömegeinek együttélése, a föld anyagi és szellemi értékeiben megnyilvánuló közös erőfeszítése.

A román nép kialakulásának, az új társadalmi rend, a feudális rend megszületését magukkal hozó mélyreható gazdasági-társadalmi átalakulásoknak, az önálló civilizáció megteremtésének korszaka egyben létrehozta a nép permanenciáinak egyes

területi, gazdasági, szellemi – tényezőit is, amelyek a továbbiakban közrejátszottak a nemzet kialakulásában. A román nép történetéhez szervesen kapcsolódó és a nemzet kialakulásában rendkívül fontos szerepet betöltő tényezők összességében említést érdemel a nyelvi egység és a falusi struktúrák egyneműsége: a faluközösség. Minthogy a középkorban nem sikerült központosított államot létrehoznia, a román nép különálló politikai alakulatokban – Havasalföld, Moldva, Erdély volt kénytelen élni, de civilizációs és kulturális formái, nyelve és szokásai révén egységes közösséget alkotott.

A románok nyelvükben őrizték meg és fejezték ki nemzeti lényüket. Más népek, közöttük egyes újlatin népek – például a franciák és az olaszok – esetében a nemzeti nyelv maga is történelmi produktum, amennyiben valamelyik dialektus csak később vált nemzeti nyelvvé, a románok nyelvi közössége viszont az ún. *Urrumänisch*-ig (ősromán nyelvig) vezethető vissza, amelyről a nyelvészek beszélnek, románok és külföldiek egyaránt. A nyelvi közösség persze nem jelenti a nyelvjárásbeli különbségek hiányát. „A román nyelv *egységes* jellegét – mutat rá Alexandru Niculescu professzor – viszonylagosan és állandó *közös* nyelv voltára vonatkoztatva kell felfogni.“[16]

A nyelvészek nemegyszer próbáltak magyarázatot találni a románság nyelvi közösségének feltűnő jelenségére. Hangsúlyozták például a kapcsolatok állandóságát, a gazdasági-társadalmi alapstruktúrák – a faluközösségek – homogenitását. „A románok életét minden általuk lakott tartományban a gentilikus szervezetek, a faluközösségek, a közös földtulajdon jellemezte – jegyzi meg Al. Niculescu –, ez biztosította társadalmi és műveltségbeli homogenitásukat, a román közösségek közötti kapcsolatokat, valamint a nyelv viszonylagos egységét. Ehhez még hozzá kell számítani a politikai vagy kulturális központok szerepét betöltő városok hiányát, valamint különösen a lakosság mozgását (transhumance, mezőgazdasági vándorlás), ami hozzájárult a román élet bizonyos kontinuitásához és egyneműségéhez minden tartományban.“[17] De a nyelvi egység megőrzésének okaira irányuló magyarázatokon túl igen sokatmondó maga a nyilvánvaló, tapasztalati tény.

Egy olyan nép számára, amely századokon át idegen uralom alatt élt, amely nem élhetett egyazon központosított állam mint nemzeti integrációs tényező előnyeivel, a nyelvi közösség

megőrzése és fenntartása döntő fontosságot kapott a nemzeti élet kiépítésének és kibontakoztatásának folyamatában. A nyelv nemcsak a közlés eszköze volt, hanem a nép történetének hordozója, léte mélységeinek tükre is. Jogosan mutatott rá Sextil Puşcariu: „A később nemzetté fejlődő nép születését meghatározó múlt, a földrajzi és társadalmi körülmények mind tükröződnek a nyelvében... Az anyanyelv hangolja össze közös értelmi és érzelmi világunk hullámait, ez fogja egybe akaratunkat.“[18] A nyelvi közösség a román nép egységének, közös vonásainak kifejezője és egyben megtartó tényezője volt, tükrözte és ugyanakkor elősegítette etnikai öntudatának megőrzését és kinyilvánítását is.

Később, a nemzeti emancipáció korában a történelmi körülmények, mint tudjuk, úgy alakultak, hogy az emancipációs program hosszú ideig kénytelen volt első kitételként szerepeltetni az anyanyelv használatának jogát, beleértve a román nyelvű oktatás és művelődés jogát is. Tehát még mielőtt politikai lett volna, a nemzeti küzdelem művelődési-nyelvi jellegű volt. A nemzeti kibontakozás időszakában a nyelvészeti és történelmi kérdések uralták a román kultúrát, a kulturális egység, Eminescu szavaival élve: az „eszményi Dácia“ megvalósítása pedig állandó törekvésként előzte meg és mozdította elő lényegesen a románok politikai-állami egységének megszületését.

S ezek után kell-e még kérdezni egyáltalán, hogy a román társadalmi-politikai gondolkodás miért tekintette a nyelvet a nemzet alapvető vonásának? A kérdés elemzőinek többsége úgy vélte, hogy a nyelv a népi élet integrációs tényezője, és ugyanakkor egyéniségének és szellemiségének tükre, a nemzeti egység és érvényesülés jele is. Legtöbbjük számára a nyelv és a nemzetiség, a nyelv és az egység, a nyelv és a szellemi élet ugyanazt jelentette, e szavakat szinonimákként kezelték.

A román nyelvi egységhez szorosan kapcsolódik a szellemi alkotás, a népi kultúra egysége, amely tökéletes stílusbeli közösséget mutat, és erősen egyénített formákban kristályosítja ki a románok gondolat- és érzelemvilágát, élettapasztalatát, a történelem megélésének sajátos módját. A népi szellemi alkotás magába sűríti mindazt, ami a nép létében maradandó és lényegbeli, s a legerősebb egyénítő tényezője annak, amit nemzeti jellemnek vagy pszichikumnak nevezhetnénk.[19]

A nyelv és a szellemi alkotás egysége lehetővé tette és elősegítette, hogy mint közös érzés, kialakuljon az etnikai és nemzeti öntudat. A román nép öntudatáról nagyszerűen tanúskodik az is, hogy a közösség tagjai mindennemű politikai határon és mesterséges megosztottságon túlmenően, etnikai hovatartozásuk megjelöléseként románoknak nevezték magukat. A népnév később – *rumân* alakban – az elnyomott paraszt elnevezésévé lett, ami még inkább érzékeltette, hogy „a földhöz tartozó embert" jelenti.

A román országok kulturális életének kibontakozása arányában a nemzeti öntudat gondolati-elméleti kifejezést nyer; hordozói a XVII. századi és a XVIII. század eleji román humanizmus képviselői. Grigore Ureche, Miron Costin, Udrişte Năsturel és Constantin Cantacuzino asztalnok munkássága a román művelődés nagy fejezeteként kapcsolódik a nemzeti öntudat születéséhez és fejlődéséhez. Eszméik – a román nép közös származása, kontinuitása és egysége – rövidesen mint állandó elemek épülnek be a román gondolkodásba. Grigore Ureche a román kultúra történetében először veti fel a román nép és nyelv latin eredetének kérdését, s a moldvaiak, havasalföldiek és az erdélyi románok egysége mellett foglal állást. A *Moldva-ország krónikájá*ban (Letopiseţul Ţării Moldovei) fogalmazta meg, hogy „a románok, akár Magyarországon, akár Erdélyben, akár Máramarosban laknak, együvé tartoznak a moldvaiakkal, és valamennyien Rómától származnak".[20] Grigore Ureche művét nagyszerű eredményekkel folytatta Miron Costin, akit az a gondolat vezérelt, hogy a kortársak számára megvilágítsa a nép régmúlt történetét, s ne hagyja feledésbe merülni az általa ismert időket. Kiérlelt művében, *A moldvaiak nemzetéről* (De neamul moldovenilor) című krónikájában tudatosan a román nép eredetével és kontinuitásával foglalkozik. „Győzedelmeskedett bennem az a gondolat, hogy nekifogjak ennek a vesződséges munkának, hogy a világ elé tárjam: miféle ez a nemzet, honnan erednek, származnak országaink, Moldva és Havaselve lakói és a magyar országokbéli románok, amint fennebb írtuk, mert mind egy nép és egyszerre telepedett meg..."[21]

Miron Costin a *român* elnevezésben, amelyre jogosan igényt tartott a román nép minden ága, az etnikai, nyelvi egységet, a nép egységes jellegét látja: „Az igazi, hiteles név az első honalapítás óta, Traianustól eredően *român* vagy *romanus*, amely

nevet ez a nép minden időben megőrzött, mindmáig ezzel illetik a munténiaiakat és a moldvaiakat és azokat, akik Erdélyországban laknak. A *rumân* név az évek folyásával a *romani*-ból alakult... más nevet ők maguk sohasem vettek fel."

A moldvai krónikások eszméit Constantin Cantacuzino asztalnok, a tudós havasalföldi bojár vette át és vizsgálta tovább. Fő műve, a *Havaselve története* (Istoria Ţării Româneşti) tulajdonképpen a román nép kialakulásának időszakával foglalkozik. „Románokon azonban nemcsak az ittenieket (havasalföldieket – D.H.) értem, hanem az erdélyieket is, akik még tősgyökeresebbek, és a moldvaiakat, és mindazokat, akik másutt élnek és ezt a nyelvet beszélik, még ha néhány szavuk, úgymond, a más nyelvekkel való keveredésből adódóan különbözik is, valamennyien egyek. Ezeket, mondom, szintén románoknak tartjuk, mert valamennyien egyazon kútfőből erednek és folynak."[22]

A XVIII. század eleji román kultúra vezéregyénisége az európai hírű Dimitrie Cantemir. A történetírás szervesen hozzátartozott munkásságához. A románok egységének, kontinuitásának, latin eredetének gondolata rendkívüli erudíciójú képviselőre talált személyében. Fő történelmi műve, *A római-moldo-vlachok hajdankorának krónikája* (Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor) egyik címe programszerűen tartalmazza Cantemir meggyőződését. Íme: *Krónikája egész Románországnak, mely utóbb Moldvaországra, Havaselvére és Erdélyre oszlott, a római Traianus császár honalapítása óta* (Hronicon a toată Ţara Românească care apoi s-a împărţit în Moldova, Muntenească şi Ardealul din descălecatul ei de la Traian împăratul Rîmului).

A XVII. században és a XVIII. század első felében élt román humanisták kulturális örökségének aktív szerep jutott, azáltal, hogy a későbbi kulturális törekvések vonulatába illeszkedve örökérvényű témákat vázolt fel a román szellemiségben, s így mindig élénk érdeklődésre tarthatott számot.

De nem csupán az etnikai-nyelvi és művelődési tényezőknek volt integrációs szerepük a román történelemben. Nem feledkezhetünk meg a gazdasági kapcsolatokról sem, amelyek a XV. századtól kezdve kölcsönösen kiegészítették egyrészt Havasalföld és Moldva, másrészt Erdély gazdaságát. Az a körülmény, hogy Erdély, Havasalföld és Moldva a XIV–XVIII.

században a Nyugat- és Közép-Európát a kontinens délkeleti részével és a Fekete-tenger térségével összekötő kereskedelmi utak mentén terült el, nagymértékben elősegítette a román országok gazdasági kapcsolatait, és bevonta őket a nemzetközi kereskedelembe.[23] Az erdélyi határok mentén elterülő kereskedelmi s egyben erős kézműves központok, így Szeben, Brassó, Beszterce közvetítő szerepet töltöttek be a három tartomány közötti áruforgalomban a feudalizmus idején. Egyes számítások szerint a Havasalföld, Moldva és Erdély között, valamint ezek és más kereskedelmi partnerek között Brassó, Szeben és Beszterce közvetítésével lebonyolított kereskedelem évi átlagértéke a XVI. század közepe táján elérte a 130–140 ezer forintot.[24]

Az etnikai-nyelvi szempontból azonos népességű övezetek gazdasági kapcsolatai nemcsak kölcsönös anyagi függőségi viszonyokat alakítottak ki. hanem kedveztek a kulturális-szellemi értékek cseréjének is, és ápolták a közösség teljességének, belső egységének és összetartozásának eszméjét és érzését is.

Erdélyben a gazdasági tényező természetesen hozzájárult a különböző etnikai-nyelvi közösségek – románok, magyarok, szászok – közös erőfeszítéseinek összehangolásához, annak a civilizációnak a létrehozásában, amelyben oly eredeti módon s ugyanakkor oly harmonikusan nyilvánulnak meg minden egyes közösség sajátos géniuszának jegyei.

A kölcsönös függőséget kialakító sajátosan román jelenségek között említendő a transhumance, a kárpáti ingavándorlás. E jelenségek nemcsak sajátos életmódról és foglalatosságról vallanak, és nemcsak demográfiai jelentőségük van, hanem ugyanakkor közösségötvöző tényezők is, és történelemalakító szerepük is van, hiszen a „honalapítás“ fontos összetevője a román államiság megszületésének.

Mint már említettük, politikai téren a román nemzet kialakulását nem segíthette elő egy központosított állam integrációs hatása. A feudális államok megalakulása azonban döntő momentum volt a románok társadalmi-politikai szerveződésének folyamatában, a történelem színterére lépésükben, nemzeti létük megőrzésében. Ezenkívül az önvédelem szüksége, amely nemcsak a románok, hanem más közép- és délkelet-európai népek történetének is uralkodó vonása lett, nemegyszer vezetett a románok politikai és katonai erőinek összefogásához. A

sorsközösség nem elméleti síkon jelentkezett, hanem azokban a hősi összecsapásokban jött létre és formálódott, amelyeket a külső ellenség ellen kellett vívniuk, a drámai megpróbáltatásokban, amelyektől egyáltalán nem volt mentes a román nép történelme. Ezek a harcok, a román erők összefogásának ez a szüksége vezetett a románok első egyesüléséhez is, amelyet rövid időre Vitéz Mihály vajda valósított meg 1600-ban.

A történelem már akkor bebizonyította a közép- és délkelet-európai népek közeledésének és együttműködésének jelentőségét. Viszonyukból természetesen nem hiányoztak a politikai és katonai konfrontációk, viszálykodások. A politikai orientációk éppen eleget változtak, nemegyszer igen hirtelen szerveződtek át. De mindezen túlmenően a sorsdöntő pillanatokban a létérdekek megkövetelték az összefogást. A török elleni harc így tömörítette egy zászló alá a magyarokat, a románokat és a szerbeket, mintegy feltárva a térség történetének alkotó irányát – az összefogást.[25]

A román nép történelme tehát az idők folyamán a nemzeti lét számos összetevőjét kristályosította ki, ezek az egész történelmi fejlődés összegeződéseként és eredményeként születtek meg és alakultak. Nyilvánvalóan csakis történetileg magyarázható meg, hogy a nyelvi és szellemi közösség miért kapott oly jelentős szerepet a román nemzet kialakulásában, hogy az etnikai-nyelvi előfeltételeknek miért van olyan nagy fontosságuk ebben a folyamatban, hogy miért a román parasztság életformája volt a kedvező közeg a román etnikum, a nemzeti pszichikum sajátos vonásainak kicsiszolódásához.

A történelem tehát megteremtette a nemzet kialakulásához és kibontakozásához szükséges objektív előfeltételeket. Bármilyen szempontból vizsgálnók is a dolgokat, akár a nemzet önmegvalósításához szükséges objektív keretek – a terület, a gazdasági élet stb. közössége –, akár a nemzet egyéniségének elsődleges jegyei – a nyelv, a szellemi alkotás, a vallás, a szokások és hagyományok, a történelmi hősök és eszmények stb. – szempontjából, nyilvánvaló, hogy mindezek az említett összetevők már a nemzet előtt megvoltak, s a nemzet fejlődésének alapját képezték.

Persze ez nem jelenti azt, hogy a nemzet mint olyan azonos volna az említett tényezők kikristályosodásának történel-

mi folyamatával, hiszen úgy semmi értelme sem volna annak, hogy a nemzetet a társadalmi fejlődés bizonyos fokán jelentkező önálló történelmi kategóriaként határozzuk meg. A nemzettel egy minőségileg új mozzanat jelentkezik az emberi közösségek létezési módjában, szorosan kapcsolódva a társadalmi fejlődéshez. A nemzet nem egyszerűen az objektív tényezők együttes megléte, az összetevők felsorakozása, hiszen azok megszületésétől a nemzet tényleges kialakulásáig tekintélyes távolság van, amely a népek történelmi adottságaitól, fejlődési feltételeitől függően lehet kisebb vagy nagyobb időszak. A románok történelme esetében a nemzet történelmi előzményeiről a tényleges nemzeti létre való áttérés a XVIII. században és a XIX. század első felében ment végbe. Ebben a korszakban a nemzet nemcsak szervesen növekszik, hanem alakítja is önmagát, nem csupán „magánvalóan“, hanem „magáértvalóan“ is van, nemcsak kialakul, hanem meg is valósítja önmagát.

A kérdés tudományos elemzésében annak a megvizsgálása tűnik elsőrendű fontosságúnak, hogy ebben a folyamatban milyen új funkciójuk és struktúrájuk lesz azoknak a tényezőknek, amelyek már a nemzet előtt megvoltak, hogy a nemzet kialakulásában és kiteljesedésében milyen új gazdasági, társadalmi-politikai és kulturális-ideológiai tényezők jelennek meg, és ezeknek mi a szerepük a nemzettéválásban.

Gazdasági téren a XVIII. században és a XIX. század első felében számos olyan folyamat ment végbe, amely nagymértékben befolyásolta a nemzet kialakulásának feltételeit. Ebben az időszakban hanyatlik a feudalizmus és jelentkezik a kapitalizmus, fejlődnek a termelőerők és kialakulnak az új gazdasági viszonyok. A régi gazdasági-társadalmi struktúrák megbomlanak és válságba kerülnek, növekvő jelentőséget nyernek a városi jellegű települések, nagyobb a társadalmi mobilitás, kialakulnak bizonyos társadalmi osztályok és rétegek csírái.

Az ország ipari életében megjelennek az első manufaktúrák, fejlődnek az egyszerű kooperációra alapozódó műhelyek. A XIX. század közepe táján üzembe lépnek az első korszerű ipari vállalatok, megszületnek az első gyárak. Azok a folyamatok, amelyek a román országok gazdasági életében az 1821-es forradalomig és a drinápolyi béke megkötéséig (1829) végbe-

mentek, a tőkés viszonyok, a tőkés termelési mód és a bérmunka egyes elemeinek megjelenését tükrözik.

A Tudor Vladimirescu vezette forradalmi mozgalom és a drinápolyi békeszerződésben rögzített kereskedelmi szabadság elnyerése után a tőkés viszonyok új fejlődési szakaszba lépnek, amelynek főbb állomásai az 1848-as forradalom, az 1853–1854-es erdélyi agrárreformok, Havasalföld és Moldva egyesülése (1859) és az 1864-es reform. A román országok ebben az időszakban kapcsolódnak be az európai kereskedelembe; gazdaságukat új, eladdig ismeretlen dinamizmus és fejlődési ütem jellemzi.

A gazdasági élet fellendülése, a társadalmi munkamegosztás elmélyülése, a tevékenységi ágazatok szakosodása fontos szerepet játszott abban, hogy az etnikai közösség tagjai közötti kapcsolatok szorosabbá váltak és nemzeti szinten a kölcsönösségi viszonylatok elmélyültek.

A piac mindezek egyesítő kötőanyaga. A piaci viszonyok a hajdani földesúr és függő paraszt közti viszonyok, a közvetlen termelő egyéni munkájának egyszerű összegét jelentő termelési folyamat helyébe a társadalomszervezetbe új kapcsolóerőt hoznak, illetve ilyen irányt adnak a fejlődésnek; tulajdonképpen csak most beszélhetünk a társadalmi rendszer szerves voltáról és kapcsolatrendszerének szerves jellegéről. A piac tehát az az alaptényező, amely szerves egésszé alakítja egy területi-közigazgatási egység gazdasági életét. Gazdasági sajátossága mellett – mint Emilio Sereni olasz marxista mondja – a piacot egyben történelmi kategóriának kell felfogni, minthogy a piac új alapi és felépítménybeli kötőtényezőket jelent, amely maga után vonja nemcsak a tulajdoni és termelői új viszonyokat, hanem a kulturális-nyelvi, politikai és erkölcsi kapcsolatokat is.[26]

A román országokban a XVIII. század utolsó harmada és a XIX. század első fele pontosan az az időszak, amelyben a helyi piacok tartományi piacokká alakulnak, és fejlődésük iránya az egységes nemzeti piac kialakulása felé mutat. A gazdasági élet szerveződése tehát olyan irányt mutat, amelyben a nemzetépítésre való nyitás jut érvényre.

Az új viszonyok az objektív anyagi folyamatok kikristályosítása mellett hozzájárulnak azoknak a társadalmi erőknek a létrejöttéhez is, amelyek aktívan bekapcsolódnak majd a

nemzetépítés művébe, sőt ennek hordozói lesznek. A válságba került hűbéri rend, majd pedig a tőkés kereskedelmi gazdálkodás keretében szellemiségükben és anyagi érdekeltségükben új emberek jelennek meg, akik új szemlélettel és a társadalmi igény meglátásával hovatovább növekvő szerepet vállalnak a román gazdasági és politikai életben.

Az új társadalmi elrendeződés tehát erősen kihat a nemzet kibontakozásának folyamatára. A modern Románia megszületése szerves egységbe ötvözi a nemzeti és társadalmi változásokat. Az az időszak, amelyet nemzeti regenerációs kornak nevezünk, ugyanakkor nagyszabású gazdasági-társadalmi átalakulások egyik kora is.

Mint mindenütt, ahol a nemzet idegen uralmi viszonyok között született meg és bontakozott ki, a nemzeti harc a románok történetében is a legnagyobb jelentőségű „nemzetalkotó" tényező volt. Ez a harc nemcsak a nemzet objektív létének egyfajta reflexe, hanem maga a nemzet teremtő és alakító tényezője. A nemzeti hazafias mozgalom a nemzet együvé ötvözésének különösen jelentős összetartó ereje; a nemzeti harc az egymásrautaltságot, a közös élmények, óhajok és törekvések sokaságát alakítja ki, s alapvetően hozzájárul a nemzeti önmegismeréshez, a sajátos vonásaiban egyedi nemzet önmeghatározásához.

Éppen ezért a nemzeteszme bizonyos mértékben megegyezik a nemzeti felszabadító harc eszméjével, s éppen ezért a nemzeti harc szakaszait jelző jelentős események a nemzetépítés folyamatának meghatározó bizonyságai.

Mint ahogy közgazdasági tekintetben újat hozott, a gazdasági átalakulások által létrehozott anyagi fellendülés előnyeinek kihasználása alapján a XVIII. század a román nemzeti mozgalmak korszakát is megnyitja.

A legjelentősebb nemzeti, de egyébként társadalmi érdekű jelenségek is, mint tudjuk, Erdélyben zajlanak, bár sem Havasalföldön, sem Moldvában nem ismeretlenek.

A Habsburg hatalom erdélyi berendezkedése a XVIII. században még inkább bonyolította az erdélyi állami életet és nemzeti viszonyokat. Mihelyt a tartomány tényleges vezetése a császári udvar kezébe került, a kiváltságos rendek – a magyar nemesség, a szász patriciátus és a székelység vezetői –, noha uralmuk alapját megtartották, politikai jogaikban korlátozást

szenvedtek. A közigazgatás, az oktatás és az egyház útján folyó erőszakos németesítés a magyar közösséget is sújtotta, s ahogy az természetes is, ellenhatást váltott ki, meggyorsította a magyarok nemzeti öntudatának és felszabadító harcának kibontakozását, ami II. Rákóczi Ferenc fejedelem (1703–1711) vezetése alatt igazi háború jellegét öltötte.

A Habsburg-uralom berendezkedése után új formában merültek fel a nemzeti problémák Erdélyben, ami nemzeti törekvéseik megfogalmazására, álláspontjuk leszögezésére késztette a románokat is. A helyzet maga követelte meg a román nemzeti öntudat kikristályosodását. Bebizonyosodott, hogy a románok nincsenek kibékülve a „megtűrt" állapottal, hogy le akarják rázni az „unio trium nationum" megkülönböztető béklyóit. A „Rómával való egyesülés" (1698–1701) a vallási vonatkozásokon túlmenően a formálódó román politikai öntudat jelentkezését is elősegíti. Ez a politikai öntudat elég erőteljesen érvényesül akkor, amikor Inochentie Micu Clain püspök a XVIII. század közepén erélyesen fellép az erdélyi románság jogainak védelmében.

Ami Inochentie Micu emlékirataiból és felterjesztéseiből világosan kitűnik, az éppen a nemzeti eszme változása. Itt már nem feudális típusú jogi státusról van szó, hanem egyénítő vonások – eredet, nyelv, vallás, hagyományok, szokások – által meghatározott közösségről. A nemzet felöleli az etnikai-nyelvi közösség teljességét, beleértve a parasztság (a plebs) rétegét is, amely voltaképpen az erdélyi románok nemzeti életének alapját képezi.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben nagy társadalmi és nemzeti jelentőségű események zajlottak Erdély történelmében: a román parasztság felkelése Horea, Cloşca és Crişan vezetésével 1784-ben, valamint a történelemben *Supplex Libellus Valachorum* néven ismert politikai mozgalom (1791).

A feudális viszonyok válságához kapcsolódó 1784-es jobbágyfelkelés jellegzetesen társadalmi természetű volt, de a nemzetépítés terén is volt fontossága. A román parasztság harca nemcsak azt mutatta meg, hogy társadalmi vonatkozásban milyen jelentősége van, hanem a román elem erejét is a térség történelmi sodrában. A harc eggyéforrasztotta a román paraszti tömegeket, fokozta összefogásukat és a kizsákmányolással szembeni ellenállóképességüket.

A felkelés feltárta a román nemzeti kérdés társadalmi dimenzióit, felmutatta magát az alapot, amelyre az erdélyi nemzeti mozgalom épült (a térség jobbágyparasztjai összességének 75 százaléka román volt).[27]

Alig néhány esztendővel a nagy felkelés után a románság politikai programja a *Supplex Libellus Valachorum*ban fogalmazódik meg világosan. Amint történetírásunkban az erdélyi nemzeti mozgalom történetének szentelt legilletékesebb munka hangsúlyozza, „a benne megfogalmazott, elég korán, a XVIII. században jelentkező elvek hatása sokáig, még a XIX. században is érvényesül... A program az erdélyi románok politikai felemelkedéséért vívott harcból fakadt, és szintézisképpen képviseli ezt a harcot.“[28]

Az emlékirat abból indul ki, hogy a románokat a XVII. század folyamán megfosztották ősi jogaiktól, és követeli a román nemzet visszahelyezését ezekbe a jogokba.

„2° A könyörgő nemzetnek – mondja a *Supplex* – adassék vissza az országlakos nemzetek között ugyanazon hely, amelyet az betöltött a [...] Kolozsmonostori Konvent 1437-ben kiadott [...] hiteles levele szerint.

3° Ennek a Keleti Egyházhoz csatlakozott nemzetnek a papsága – azon megkülönböztetés nélkül, hogy vajon mindenben egyetért-e a Nyugati Egyházzal, avagy nem –, nemessége, hasonlóképpen a köznépe is – városi, falusi egyaránt – éppen úgy tekintessék és ugyanazon elbánásban és jótéteményekben részesüljön, mint az unió szervezetét alkotó három nemzet papsága, nemessége és köznépe.

4° A megyékben, székekben, kerületekben, polgári községekben a tisztviselők és az országgyűlési követek megválasztásánál, az udvari főkormányszéknél és a tartománybéli kormányszékeknél az adódó tisztújításokkor, mind pedig az előléptetések alkalmával gondoskodjanak arról, hogy ez a nemzet számarányának megfelelően képviselve legyen.“[29]

A *Supplex* a román társadalom emancipációs erőfeszítéseinek és ideológiai exponensei politikai öntudatának szintjét tükrözi.

Ha visszapillantunk az erdélyi társadalmi és nemzeti jelenségekre, megállapíthatjuk, hogy míg a román antifeudális megmozdulásokat hosszú időn át a vallási keretekben jelentkező népi öntudat jellemezte, az egyházi egyesülés után ki-

alakult román értelmiségi réteg viszont a XVIII. század folyamán kikristályosította a román nemzeti öntudatot, előkészítve a célirányos, tudatos román nemzeti mozgalmat.[30]

A román országokban kibontakozó nemzeti harc az 1821-es forradalommal újabb szakaszba lép. Ettől kezdve a nemzeti politika az a történelmi tudatforma, amely a román nép fejlődésének egy egész időszakát, az új társadalmi rend megteremtéséért és a nemzeti állam megalakításáért folytatott nagyszabású akciók korszakát uralja. Ez az időszak gyorsítja meg és teljesíti ki a román nemzet kialakulásának folyamatát, ez hozza meg számára a szükséges mélységet és tartalmat; biztosítja az objektív gazdasági összetevőket (a tőkés viszonyokat az új társadalmi rend győzelméig kiterjeszti), a társadalmi jellegűeket (e korszak társadalmi megmozdulásai ilyen vagy olyan formában mind magukon viselik az új átalakulások jegyeit), az ideológiai, kulturális természetűeket (a nemzeti eszme jegyében példátlan szellemi pezsgés bontakozik ki). Ebben a korszakban a történelmi alkotás sokkal töményebb, aktívabb, nagyobb hatókörű; valamilyen formában részt vesz benne mindhárom román történelmi tartomány, s a tömegek jóval szélesebb rétegeit fogja át.

Az 1821-es forradalmi év mind a felmerült problémák természete, mind a bekövetkezett események folytán fordulópontot jelez a román történelemben. A Tudor vezette fegyveres felkelésbe az újkori román valóság által táplált két történelmi mozgalom torkollik; az egyik társadalmi természetű, és a feudális rend elleni harcot jelenti, a másik az ország nemzeti emancipációját tűzi ki céljául, s a fanarióta rendszert akarja megdönteni és egyben a török uralmat gyengíteni. Amint Mihail Kogălniceanu írta 1852-ben, Tudor Vladimirescu „nemcsak az ország, hanem a kisemmizett osztályok jogait is követeli. Nemcsak a fanarióták ellen, hanem a bojárok, a nép fosztogatói ellen is harcra kel.“[31]

Vladimirescu követeléseinek egy része már korábban is szerepelt a fanarióta-ellenes bojárság köreiből származó emlékiratokban és kérelmekben, de ezek mély nemzeti jelenséget csak azután kaptak, hogy Tudor a néptömegeket indította harcba ezek támogatására és elnyerésére. A nemzeti megújhodás igazi folyamatához elengedhetetlen volt a néptömegek határozott fellépése. Nagyon világosan látta ezt Nicolae Bălcescu,

amikor a következőket írta: „A nemzeti és hazafias szellem nagy erőt merített az 1821-es forradalomból és a múltbelinél nemzetibb kormányzat helyreállításából.“[32]

Mint ismeretes, Tudor Vladimirescu modern, forradalmi és népi értelmet adott a haza eszméjének, és ezt a nép alapvető érdekeihez kapcsolta. Lerombolta a bojárság és általában a kizsákmányoló osztályok középkori szemléletét, amely az osztályérdekeket nemegyszer azonosította a haza érdekeivel. Nicolae Văcărescu bojárhoz, a pandúrok vezetőjéhez intézett levelében 1821 februárjában azt írta: „Kegyelmed a népet, amelynek véréből táplálkozott és gyarapodott az egész bojárnemzetség, talán semmibe veszi, és csupán a fosztogatókat nevezi hazának? De miért nem tekint kegyelmed arra, hogy hazának a népet és nem a fosztogatók rendjét nevezik?“[33]

Az 1821-es forradalmi év tehát hozzájárult a román nép kollektív öntudatának kikristályosodásához. Az akkori események tapasztalata, a sok közös megpróbáltatás hasonló kérdéseket vetett fel, és közelebb hozta egymáshoz Havasalföldet és Moldvát, nyilvánvalóvá tette szerves kapcsolatukat. Nemzetközi viszonylatban is – a „keleti kérdés“ keretében – hasonló megítélésben részesültek. Hangsúlyoznunk kell továbbá az 1821-es események visszhangját az erdélyi románság körében. A havasalföldi fegyveres felkelés sokkszerűen hatott különösen a parasztságra, amely elsősorban társadalmi felszabadító harcnak tekintette Tudor felkelését. De az eseménynek nemzeti kihatása is volt: 1821 után az erősödő nemzeti mozgalom fejlődési irányai kölcsönösen feltételezik és ösztönzik egymást.

A kulturális kezdeményezések egybekapcsolódnak a politikai törekvésekkel, a reformtervek és a diplomáciai lépések a titkos társaságok tevékenységével és ezek reformtörekvéseivel. A román társadalom szellemi válságba jut, amelyben az átalakulás szükségessége egyre inkább előtérbe kerül. A cselekvő társadalmi erőket, a liberális bojárság képviselőitől a művelődési élet tényezőiig – amilyen az iskola, a publicisztika, a színház, a könyvkiadás, az irodalom – az az érzés lelkesíti, hogy valami elkezdődött. Egész munkásságukat az a gondolat hatja át, hogy nemzetet építenek, a nemzeti eszményt, a nemzet érdekeit és szükségleteit szolgálják. A szellemi tevékenység már nem szorítkozik a nemzet gyökereinek feltárására, történelmi érvek felsorakoztatására, bár természetesen ez is inten-

zíven folytatódik. Az uralkodó törekvés most ez: aktív politikai irányt adni ezeknek az erőfeszítéseknek, megteremteni a feltételeket ahhoz, hogy a nemzet megvalósíthassa jogos attribútumait: a szabadságot és a szuverenitást, a románok egységét (konkrét célkitűzésként fogalmazódik meg Havasalföld és Moldva egyesítésének eszméje), a megfelelő nemzeti-állami keret létrehozását.

A fentieket számtalan kulturális és társadalmi-politikai tény támasztja alá. A Fejedelemségek nemzetközi státusának attribútumaként kikristályosodik például „a moldovlach szuverenitás" elmélete. Megemlíthetjük a „nagy Dácia", a dákorománság elméletét, amely magában hordozza a román nép története két szimbolikus funkciójú kategóriája – Dácia és Románia – jegyében megvalósítandó politikai egység törekvését.[34] Úttörő események következnek a sajtóban (megjelennek az első újságok, a *Curierul românesc* és az *Albina românească* 1829-ben), a színjátszásban (1833-ban megalakult a Filharmonikus Társaság, s lerakja a hivatásos nemzeti színjátszás alapjait), az oktatásban, az irodalomban. Szembeszökő az irodalom elkötelezettsége.[35] S végül említsük meg a kor ellenzéki irányzatait, amelyek heterogének ugyan, de az elégedetlenség állandó gócait tartják fenn és táplálják, s a legfontosabbak jelentős társadalmi és nemzeti változásokat szorgalmaznak. 1822-ben a moldvai liberális bojárság mozgalma „alkotmánytervezetet" szerkeszt, amely a „karbonárik alkotmánya" néven ismeretes. A kisbojárság „karbonári mozgalma" mérsékelt liberális beállítottságú politikai megmozdulás, amely öntudatosan képviseli a nemzeti eszmét. Hasonló jellegű a Leonte Radu-féle, 1839-es „konföderációs" összeesküvés, amely egyéb célok mellett Moldvából, Havasalföldből és Szerbiából német mintára konföderációt szeretne alakítani.

Jóval határozottabban lépett fel Ioan Cîmpeanu vezetésével a havasalföldi Nemzeti Párt (1836–1838). Az általa összeállított alkotmánytervezettel, amely *Az egyesülés és függetlenség okmánya* sokatmondó elnevezést viselte, a maga módján mind belföldön, mind külföldön, Párizsban és Londonban a fejedelemségek egyesülésének kérdése ügyében agitált, avégett, hogy „nemzetünk összes, egymástól elszakított tagjai visszakapják szabad és független hazájukat".[36]

Átfogóbb és a szorgalmazott intézkedésekben radikálisabb volt annak a titkos társaságnak a programja, amelyet 1840-ben a havasalföldi Mitică Filipescu és a bánsági Eftimie Murgu alakított meg, s amelynek soraiban ott találjuk a fiatal Nicolae Bălcescut is.[37] A társaság politikai szempontból az ország függetlenségét, demokratikus köztársaság kikiáltását és az egész nép felfegyverzését akarta elérni, társadalmi téren pedig a feudális rendszer megszüntetését. Erdélyben is titkos társaságok alakultak nemzeti és társadalmi célkitűzésekkel. 1834-ben Szebenben lepleztek le egy ilyen társaságot, amely Adolf David lengyel emigráns vezetése alatt működött. A Bánságba és Havasalföldre is elágazó társaság tevékenységében részt vett G. Bariţiu, D. Bojincă, Zaharia Carcalechi is. Adolf Davidék célkitűzései között szerepelt, hogy a román országok demokratikus köztársaságba egyesüljenek. A Bánságban Eftimie Murgu fejtett ki jelentős tevékenységet a demokratikus eszmék és a román egység szellemében.

Az 1848-as forradalmat megelőző esztendőkben az ellenzéki mozgalmak és a titkos társaságok tevékenysége fokozódik és összetettebb lesz. 1843-ban rakták le a széles társadalmi rétegekben népszerűségnek örvendő és átfogó nemzeti látókörű *Frăţia* (Testvériség) titkos társaság alapjait; a nemzeti újjászületés gondolatát ápolta a bukaresti *Asociaţia literară* (Irodalmi Társaság – 1845); Moldvában az 1846-ban alapított *Asociatia patriotică* (Hazafias Társaság) igen szerteágazó volt, és számos jeles értelmiségit tömörített soraiba. Az akciók mindegyike külön-külön és együttvéve a nemzeti újjászületés gondolatát szolgálta és ápolta, s a nemzeti élet kibontakozásához kedvező légkört teremtett. A politikai és a kulturális vonatkozások kölcsönhatása folytán a nemzet öntudatosodik, felfedezi történelmi gyökereit, egyéniségét, tisztázza teljesítendő „küldetését“. A kulturális-szellemi és politikai-ideológiai megnyilatkozások a szolidaritás, az összeforrottság, az együvétartozás elemeivel gyarapítják a nemzet organizmusát.

Ezek az események egyébként, amint arra a hazai szakirodalom több ízben rámutatott, maguk is a nemzeti szolidaritás gondolata jegyében zajlanak. Az azonnali célkitűzéseken túl ezek a megnyilvánulások igyekeznek felébreszteni – ahogyan Mihail Kogălniceanu 1843-ban a nemzeti történelmi előadásának megnyitójában hangsúlyozta – „a román nemzet

valamennyi ága közötti egyesülés eszméjét és élénkebb érdeklődést a nemzet és a haza iránt“. Nicolae Bălcescu 1847-ben a Párizsban tanuló román diákok társaságának egyik összejövetelén ezeket mondotta: „Minden igyekezetünknek e nemzetiség megteremtésére, az igazságosság és az egyenlőség szent elveire épülő társadalmi reformra kell összpontosulnia. A románság a mi zászlónk, ez alá kell szólítanunk minden románt.“[38]

Így hát az 1848-as forradalom küszöbén a román nemzet kikristályosodása igen előrehaladott állapotban volt.

Az 1848-as forradalom elmélyítette a román nép nemzeti kapcsolatait és a nemzeti öntudat kiérlelődésének folyamatát, rendkívüli mértékben gazdagította a román nép nemzeti életét és történelmi tapasztalatát. A forradalmi év eszmeáramlatait kiforrottság és mélység, átfogó politikai és nemzeti szemlélet jellemzi. Az 1848-as forradalom nemcsak felfedte a román nemzet kialakulási folyamatában már kikristályosodott állapotokat, hanem mélységeiben megmozgatta és alkalmassá tette a román társadalmat a nemzeti kérdés reális dimenzióinak érzékelésére és a megfelelő fellépésre.

Mint már megjegyeztük, a nemzet kialakulásának folyamata és a nemzeti mozgalom szorosan összefügg egymással. A három román országban a XVII. század folyamán lezajlott események, a *Supplex Libellus Valachorum*, az 1821-es és az 1848-as forradalom megannyi mérföldkő a román nemzet kialakulásának folyamatában. A nemzetépítés útja mind a felszabadító harc, mind pedig az objektív anyagi feltételek létrehozása szempontjából emelkedő irányt mutat. Az egymást követő események mind magasabb és magasabb szakaszt jeleznek a román nép emancipációjában. A *Supplex* a felvilágosodáshoz tartozik, és a nemzeti harc művelődési-nyelvi momentumát képviseli, az 1821-es forradalmi eseményre a román kulturálistörténelmi élet preromantikus szakaszában kerül sor, az 1848-as forradalom a romantika lendülete jegyében zajlik le, és ez rányomja bélyegét a korszak egész történelmi mozgására.

Az említett események láncolata a román nemzet kialakulási folyamatának belső, magát a folyamatot előrelendítő és meggyorsító momentumait jelzi. A nemzet kialakulását ezek nélkül nem lehet megérteni. A nemzetek kialakulása – jegyezte meg egy nagynevű történész – a nemzeti felszabadító

mozgalmak és összefogás premisszája volt, de ez a nemzeti harc maga is erősen befolyásolta a nemzetek kialakulásának folyamatát. Ezen kívül nem is tudjuk elképzelni a nemzetek kialakulását mint „békés“, evolutív folyamatot.[39] A nemzet mint realitás aktív jellegű, léte cselekvést, az önmegvalósítás szükségének tudatosodását jelzi. Antonio Gramsci nyomatékosan hangsúlyozza feljegyzéseiben ezt a gondolatot, s a nemzet jelenlétét, teljes kialakulását ahhoz a pillanathoz kapcsolja, amikor ez „elegendő erőt jelent ahhoz, hogy a nemzeti érzést a cselekvési hatékonyság szintjére emelje“.[40]

Az 1848-as esztendő éppen ebből a szempontból kap fontos szerepet a nemzet önmegvalósításának folyamatában is: a nemzet mint realitás készen áll a cselekvésre, törekvései, érdekei védelmezésére. Az érvényesülést a kialakulás implikálja, de neki magának is megvannak a formatív vonatkozásai még akkor is, ha nagy vonalakban befejezettnek tekintjük a kialakulás korszakát. Mert, amint D. Gusti, a neves szociológus joggal megjegyezte, „a nemzet nem szubsztanciális, hanem dinamikus jellegű; nem állapot, hanem mozgás, alakuló folyamat... Ezért a nemzet minden pillanatban van, de sohasem teljes egész, hanem mindig új értékeket teremtő fejlődési folyamatnak kell tekintenünk.“[41]

Az 1848-as esztendő minden eseménye, minden kezdeményezése és megvalósítása ilyen vagy olyan formában a nemzet eszméjét, jogait, küldetését idézi. Mint ismeretes, 1848 kristályosítja ki a románok politikai programját mint a nemzeti öntudat kiérlelt formáját. A forradalom új módon hozza kapcsolatba a nemzeti kérdéssel a nép mélyrétegeit. Ezek eddig is a nemzetek kialakító jellemvonásait hordozó objektív bázist képezték, most azonban aktív és tudatos jelleget adnak a nemzet problémái iránti érdeklődésüknek. Az 1848-as forradalom a legkülönbözőbb vonatkozásokban veti fel a nemzeti kérdést: a nemzet mint elismerésre váró történelmi jogok letéteményese, a nemzet mint a kibontakozó események fő hordozója,[42] a nemzeti érzés erősödése a három ország forradalmi vezéralakjainak együttműködésében (Bălcescu szavaival élve: egység mindenekelőtt az eszmékben és érzelmekben), a nemzet kialakulásának szükségszerű következményeként a románok politikai egységének megteremtése.

A román nemzet kialakulása tehát cselekvő, gazdag és megújhodást hozó történelmi alkotás. Ez a folyamat megtestesíti a román nép hatalmas harci, gondolkodás- és cselekvésbeli tapasztalatát, bebizonyítja történelmi kezdeményezőkészségét és számos nehéz akadály legyűrésére való képességét.

Ugyanakkor a nemzet kialakulásának korszaka a román nép és a századok óta vele együtt élő nemzetiségek közeledésének, valamint a szomszédos népekkel való szolidaritásnak a ragyogó eszméjét is felmutatja. A román népnek az az igyekezete, hogy érvényesítse saját egyéniségét, hogy kivívja jogait, amelyekre természetszerűleg igényt tartott, nemcsak hogy nem állott a kizárólagosság jegyében, hanem növelte a megértést és tiszteletet más népek értékei, a felszabadulás közös művéhez nyújtott hozzájárulásuk iránt. Az 1848–1849-es erdélyi események forgatagában Avram Iancu a megbékélés és az egyetértés szellemében fordult a magyarokhoz, s felhívását nem a körülmények hatására, hanem egész életének hitvallásaként fogalmazta meg így: „Bízzatok bennünk, mert mi igen világosan látjuk és erősen hisszük, hogy létről és jövőről sem a magyar a román nélkül, sem a román a magyar nélkül nem beszélhet... Az Európát átható és lelkesítő szellem erősebben indítja meg a mi lelkünket, mint bármely olyan nemzetét, amely már eddig meglátta a szabadság fénysugarát; szabadság, egyenlőség, testvériség – ezek az elvek a mi jelszavunk...“[43]

Igen sokatmondó továbbá, hogy Nicolae Bălcescu lelkesen küzdött a nemzetek testvéri összefogásáért és egyetértéséért. Mélységesen átérezte és kifejezésre juttatta az európai népek szolidaritását, a nemzeti ügyek egységét, Európa és a román nép sorsának szoros kapcsolatát, a román nép természetes határain belüli újraegyesülését.

És egyáltalán nem túlzás, ha Nicolae Bălcescu eszméit és munkásságát az 1848–1849-es eseménydús esztendőkben és a továbbiakban a legtisztánlátóbbak egyikének tekintjük a román–magyar viszonyok kereteinek tekintetében is. Bălcescu szerves egységbe tudta ötvözni hazaszeretetét és a román nép jogainak mentését a magyar nép abszolutizmus elleni harcának teljes megértésével.[44] A román és a magyar nép közötti közeledés helyes útját keresők sorában Nicolae Bălcescu kétségtelenül a XIX. század egyik nagy egyénisége. Demokratikus szemlélete nemcsak társadalmi, hanem nemzeti viszonylatban

is megnyilvánul; a társadalmi és nemzeti jelenség viszonyának dialektikus értelmezése folytán eszméi látnoki erejűek, s képesek igen mélyrehatóan kifejezni a kor követelményeit, megtestesíteni a tömegek igazi törekvéseit. Mert a tömegek – amint arról a történelem kétséget kizáróan tanúskodik – kiváltképpen való hordozói a népi hovatartozás tudatából, a nemzeti öntudatból fakadó humanista tartalomnak és etikai értékeknek. A néptömegek a nemzetiség legeltökéltebb védelmezői, s ugyanakkor ők hajlanak a leginkább az együttélésre és a kölcsönös megbecsülésre.[45]

A történelmi fejlődés konkrét körülményeiből születő, a nemzet tényleges jelenlétét feltáró s egyben azt alakító nemzeti mozgalom igyekezett visszaadni a nemzetnek lényegbeli attribútumait: az egységet, a függetlenséget, a stabilitást.

A románok nemzeti ideológiájában az állam a nemzeti identitás formája; éppen ezért kiváltképpen az 1848-as esztendő és közvetlenül az ezt követő időszak harcosainak eszméiben a nemzet és a nemzeti állam fogalma elválaszthatatlanul egybekapcsolódik.

A román nemzet mint nemzet-állam született meg és érvényesült. A dunai fejedelemségek 1859-ben történt egyesülése állami szinten is szentesítette a román nemzet létét, teljes kikristályosodását.[46] A román nemzet érvényesülése és a modern állam megteremtése között így a lehető legszorosabb kapcsolat áll fenn. A két jelenség nyilvánvalóan különböző: az egyik hosszas történelmi folyamat, a másik egy politikai esemény, az egyik létrehozó ok, másik természetszerű betetőződés. Megkülönböztetésük azonban nem a szétválasztás, hanem azonosításuk elkerülése érdekében történik. A két történelmi tartomány egyesülése és a modern román állam megalakulása fordulópontot jelentett a románok nemzeti életének fejlődésében. Az állam a nemzet népszerűsítésének központja lett, érdekeinek hivatalos képviselője, a nemzeti élet összeforrásának és szervezésének eszköze. Természetesen a XIX. század második felében és századunk első felében (1944-ig) fennálló antagonisztikus társadalmi szerkezet és a mély osztályellentétek erőteljesen rányomták bélyegüket az állam és a nemzet viszonyára is. De a modern nemzeti állam születésének korszaka az átfogó társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulások és megújhodások jegyében bontakozott ki.

A nemzetépítés követelményei természetüknél fogva összefonódnak a társadalmi haladás követelményeivel, amint erről messzemenően tanúskodik az állam és az egész társadalom intenzív korszerűsítése Alexandru Ioan Cuza idején.

Az 1859-es egyesülés döntő fontosságú támpont a román nemzeti élet másik nagy történelmi felszabadító aktusának megvalósításában: Románia teljes állami függetlenségének kivívásában. „Nekünk be kell bizonyítanunk – mondotta Mihail Kogălniceanu 1877. május 9-én tartott, igazi függetlenségi nyilatkozatként számon tartott híres beszédében –, hogy életerős nemzet vagyunk, be kell bizonyítanunk, hogy tudatában vagyunk küldetésünknek, be kell bizonyítanunk, hogy mi is képesek vagyunk áldozathozatalra avégett, hogy megtartsuk az országot és jogait gyermekeink számára, és ez a küldetés jelen pillanatban a határokon hősi halált haló testvéreinkre és fiainkra van bízva... Függetlenek akarunk lenni, mert saját életünket akarjuk élni.“[47]

A nemzeti kérdéssel és a nemzet fejlődési fázisaival kapcsolatosan úgy véljük, hogy ha az 1859-es egyesülés a nemzet kialakulásának zárómozzanata és megszilárdulási folyamatának aktusa, az 1877–1878-as háború, a török fennhatóság megszüntetése és a függetlenség kivívása annál inkább a nemzet megszilárdulásának és fejlődésének a szakaszához tartozik. Mert – mint már hangsúlyoztuk – a nemzet nem statikus alakulat, nem merev történelmi keret, hanem dinamikus jelenség, cselekvő és fejlődő eleven organizmus.

A függetlenségi háború erőteljesen rányomta bélyegét a románok nemzeti életére, amely most már a tulajdonképpeni nemzet fejlődésének szakaszába lépett. Az a cél, amely Románia részvételét az 1877–1878-as háborúban meghatározta, mélységesen népi és nemzeti jelleget kölcsönzött az ország által vívott háborúnak. Felszabadító háború volt ez, amely lényegében lezárta népünk évszázados harcát a török uralom ellen. Románia fellépése egyben szerves része a Balkán félsziget népei által vívott harcnak, amelynek célja e népek nemzeti szabadságának visszaszerzése. Mert az orosz–török fegyveres konfliktuson túl, amelyben az uralmi és terjeszkedési célok kimondatlanul – ha nem éppenséggel kimondottan is – jelen vannak, az események egész menetéből jól kivehető a balkáni népek erőteljes felszabadító mozgalma is. A román

hadsereg a háború ideje alatt az orosz hadsereg oldalán küzdött.

Románia állami függetlenségének kivívása és Dobrudzsa visszacsatolása az ország területéhez fontos láncszem volt a román államépítés folyamatában. De a román állami lét 1877 után sem esett egybe a nemzeti léttel. Románia országhatárain kívül északnyugatra és keletre egyaránt sok román élt.[48] A történelem menete azonban egyre több összekapcsoló tényezőt teremtett az összes románok létében. A XIX. század második fele és századunk eleje új dimenziókat adott a románok kulturális egységéért folyó mozgalomnak: a kulturális egység a románság szellemi életének központi célkitűzése lett. Az állami egységet megelőzően – hangoztatták teljes joggal a kor kiválóságai, közöttük C. Dobrogeanu-Gherea[49] – szoros kulturális közösség jött létre Ó-Románia és az erdélyi románok között.

A XIX. század második felében az objektív anyagi előfeltételek és a tudati jelenségek szempontjából egyaránt való tény volt a román nemzet léte, a politikai-állami egyesítés tekintetében azonban olyan nagy volt az adósság, a szembeszegülő akadályok és erők pedig olyan ijesztőek, hogy a nemzeti feladatok a XX. század elején is alapvető jellegűek maradtak. Mint ismeretes, V. I. Lenin a század eleji európai történelem nagy problémái között említette azt is, hogy a Balkánon ki kell teljesíteni a polgári-nemzeti államépítést. A román valóság sokatmondóan bizonyítja azt a tételt, hogy Európa keleti részén éppen a XX. század fejlesztette ki különleges mértékben a polgári demokratikus nemzeti mozgalmakat, és élezte ki a nemzeti harcot.[50]

A társadalom szerkezetében végbement változások és átalakulások arányában újabb politikai és társadalmi erők kapcsolódtak be a társadalmi és nemzeti felszabadító harcba. Itt kell megemlítenünk, hogy a szocialista mozgalom élénk érdeklődést tanúsított a nemzeti kérdés iránt, és igen világosan megértette ennek jelentőségét a történelmi fejlődésben. A proletár internacionalizmust ápolva, határozottan fellépve a polgári nacionalizmus megnyilatkozásaival szemben, a romániai munkásmozgalom következetesen ragaszkodott a hazafias eszményekhez és törekvésekhez, igyekezett a legmesszebbmenően tudatosítani a románok nemzeti feladatait és érdekeit.[51]

Erdélyben a szocialista mozgalom a dolgozók összefogásának, testvériségének, jelentős társadalmi célkitűzésének érdekében való közeledésének tényezője volt. A szocialista mozgalom a nemzeti kérdés megoldásának elvei körüli útkereséseken túlmenően következetesen feltárta a magyar uralkodó körök politikájának társadalmi hátterét, s küzdött a dolgozók összefogásáért a társadalmi felszabadulás érdekében.

A budapesti vezetők 1867-et követő és a századforduló idején fokozódó erőszakos magyarosítási politikája természetesen komolyan kihatott a Magyar Királyságban s egyáltalán az Ausztria–Magyarországon élő nemzetek és az itt élő népek igazi képviselői közötti közeledési és együttműködési lehetőségekre. Annál figyelemreméltóbbak az illető népek szellemi és anyagi értékeinek kölcsönös megbecsülésére, alkotó képességeik megértésére irányuló törekvések. Amint az ausztria–magyarországi nemzeti kérdésnek szentelt egyik tanulmány jogosan hangsúlyozza,[52] a XX. század elején is volt példa arra, hogy az elnyomott népek polgári középrétegeinek és értelmiségének képviselői együttműködtek a magyar polgári radikalizmus és szociáldemokrácia képviselőivel, akik szót emeltek az elnyomott népek mellett, és megbélyegezték a magyar kormány elnyomó nemzeti politikáját.

Nagyszerű példákat találunk a kulturális együttműködés terén. Ez az a korszak, amikor a Luceafărul folyóirat közli Petőfi és Madách költeményeit Octavian Goga[53] és St. O. Iosif tolmácsolásában, amikor Révai Károly Eminescu és Coşbuc költeményeiből fordít, amikor Ady Endre és Emil Isac barátságot köt.[54] Ez az a korszak, amikor Vasile Goldiş a nagyváradi radikálisok Darwin körében megtartja ismert előadását a nemzetiségi kérdésről, amikor nagy érdeklődés követi Jászi Oszkár tevékenységét. Mindezek az erdélyi egyszerű emberek évszázados tapasztalatán átszűrt kölcsönös barátság és tisztelet érzéseiből fakadnak.

A történelem látóköre időközben példátlanul kitágult, de csak azután, hogy az emberiség átesett az első világégésen. A kor történelmi alkotó munkáját azonban nem emésztették el a háború lángjai. Újabb, addig példátlan alkotó és sorsformáló energiák születtek, amelyek rányomták jegyüket a korra, és

példátlan következményekkel jártak a további időszakot illetően is. Az új energiák hordozója elsősorban a proletariátus volt, a néptömegek, amelyek Oroszországban diadalra vitték a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat, s ezzel új korszakot nyitottak az emberiség történetében. A társadalmi és nemzeti harcok rendkívüli kiéleződése gyökeresen megváltoztatta a politikai légkört számos európai államban, közöttük Romániában is. A háborús vereségek folytán és az elnyomott népek forradalmi mozgalmának csapásai alatt az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott.

E széles történelmi keretekbe illeszkedett a román nemzeti állam egyesülése kiteljesülése is 1918-ban, aminek folytán az idegen uralom alatt élő románok egyesültek az anyaországgal. Az 1918-as egyesülés, amely a román nép évszázados törekvéseit tetőzi be s ugyanakkor fejlődésének egyik objektíve determinált folyamatáról tanúskodik, meghatározó fontosságú esemény volt a politikai-állami vonatkozásban is egyesült román nemzet fejlődése vonalán. „A román állam egységének megteremtése, amely az egész ország széles tömegeinek, egész népünknek a műve volt – hangsúlyozta Nicolae Ceauşescu elvtárs –, megteremtette a nemzeti és társadalmi-politikai kereteket a termelőerők gyorsabb fejlesztéséhez, egybefogta népünk alkotó energiáit és képességeit, létrehozta a társadalom haladó erői, a forradalmi munkásmozgalom tevékenységéhez kedvező feltételeket.“[55]

Az egyesülésért vívott harcot mély demokratikus szellem hatotta át. Az 1918. decemberi gyulafehérvári nyilatkozat, amelyet több mint 100 000 lelkes résztvevő jelenlétében fogadtak el, ékesszólóan igazolja ezt. A nyilatkozat ünnepélyesen kinyilvánítja Erdély Romániával való egyesülését, és garantálja „a teljes nemzeti szabadságot az összes együttélő népek számára“.[56] A dokumentum ezzel rögzíti a román nép összes haladó és józanul gondolkodó erőinek legmélyebb meggyőződését és magatartásbeli irányvonalát, összhangban a szabadságra, igazságosságra és méltányosságra való törekvésekkel, amelyeket történelmének kemény leckéje folytán kellőképpen értékelni tudott.

A két kizsákmányoló osztály, a polgárság és a földbirtokosság azonban az egyesülés után is megőrizte hegemóniáját, s az együttélő nemzetiségekkel szembeni megkülönböztetés és

elnyomás politikájára épített, igyekezett gyűlölködést szítani és megtörni a dolgozók harci akcióegységét. De a későbbi események, különösen a második világháborút megelőzők kimutatták, hogy az ország nemzeti érdekei teljesen idegenek a polgárság és a földbirtokosság, a legreakciósabb erők uralmától. Ezek ugyanis bevezették a királyi diktatúra rendszerét, majd elősegítették a fasizmus hatalomra jutását. Románia nemzetközi viszonylatban elszigetelődött, nemzeti érdekei súlyos károsodást szenvedtek, a katonai-fasiszta diktatúra belesodorta a szovjetellenes háborúba, és ezzel nemzeti katasztrófa szélére taszította.

A Román Kommunista Párt, a haladó társadalmi erők történelmi érdeme, hogy a nemzet sorsa iránti legfelelősségteljesebb pillanatban a párt a helyzet magaslatán áll, a nép létérdekeinek élvonalbeli képviselője lett, s megjelölte azok megmentésének útjait. A Román Kommunista Párt a fasizmus ellen vívott harcával, a bécsi döntés elleni fellépésével, továbbá azzal, hogy a széles körű szövetség politikája útján elérte az Antonescu-féle katonai diktatúra megdöntését és az ország kilépését a háborúból, megszervezte és vezette az 1944. augusztusi társadalmi és nemzeti felszabadító forradalmat, bebizonyította, hogy képes nemcsak új társadalmi és politikai nyitást elérni a román történelem folyásában, hanem vállalni a román nemzet sorsának irányítását is.

Ez az elkötelezettség ma erősebben érződik és hat, mint valaha, gyümölcsei a kortárs Románia vívmányaiban öltenek testet.

A mai Románia egyik legnagyobb vívmánya éppen az, hogy megteremtette a politikai, anyagi és kulturális feltételeket a nemzetiségre való tekintet nélküli, tényleges egyenlőség biztosításához az ország minden állampolgára számára. A szocialista Románia új társadalmát építő összes dolgozók történelmi sorsközösségének tudata erős tényezője a román, magyar, német és más nemzetiségű dolgozók közeledésének és testvériségének. A román nép és a romániai magyar nemzetiség, valamint a többi együttélő nemzetiség egysége, amely a teljes egyenlőségre, a közös értékek tiszteletére és megbecsülésére alapozódik, mindig erős és megbonthatatlan lesz, fényes bizonyságaként az országunkban épülő új életnek.

JEGYZETEK

[1] A kérdés szakirodalmából a következő munkákat említjük meg: *Naţiunea şi contemporaneitatea* (szerkesztő: I. Ceterchi), Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1971; Constantin Vlad: *Eseuri despre naţiune,* Editura politică, Bucureşti, 1971; Elena Florea: *Naţiunea română şi socialismul,* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1974. A nemzeti jelenséggel kapcsolatosan figyelemreméltó megállapításokat tartalmaz Gáll Ernő gyűjteményes kötete: *Dimensiunile convieţuirii*. Studii. Editura Kriterion, Bucureşti, 1978. (Magyarul: *Tegnapi és mai önismeret*. Esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975).

[2] *A nemzetiségi kérdésről* című tanulmány teljes szövegét 1976-ban jelentette meg a Politikai Könyvkiadó Andrei Oţetea akadémikus előszavával és Hajós József igen alapos bevezető tanulmányával. A nemzeti kérdéssel kapcsolatos erdélyi román társadalmi-politikai eszmék jellemzőit George Em. Marica vizsgálja a *Sociologia naţiunii la românii din Transilvania în secolul trecut* című tanulmányában: *Studii de istoria şi sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea.* vol. I., Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1977.

[3] L. az idézett folyóirat I. évfolyamának 1919. júliusi–októberi 2–3. számát.

[4] L. például Georges Haupt, Michael Lowy, Claudie Weill: *Les marxistes et la question national 1848–1914*. Études et textes. Éditions François Maspero, 1974.

[5] Ebben a kérdésben George Em. Marica végzett alapos elemzést (l. *i.m.*)

[6] Constantin Daicoviciu–Émile Condurachi: *Roumanie.* In: *Archaeologia mundi.* Collection dirigée par Jean Marcadé. Les Éditions Nagel, Genève, Paris, Munich, 1972. 104.

[7] Paul MacKendrik: *Pietrele dacilor vorbesc*. Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1978. 55.

[8] *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*. Éditions Horvath, Paris, 1974. 14.

[9] Edward Gibbon, *Istoria declinului si a prăbuşirii Imperiului roman.* I. Editura Minerva, Bucureşti, 1976. 7–8.

[10] „A régi lakosok egy eléggé jelentős részének fennmaradását – írta D. Onciul, a századelő neves történésze – mindenekelőtt a fennmaradt régi földrajzi nevek tanúsítják. Bár a lerombolt városok neve eltűnt a barbárság századai folyamán, a folyók mégis megőrizték régi nevüket: *Olt (Alutus), Motru (Amutria* vagy *Ad Mutrium* telep), *Cerna/Cserna (Tsierna), Bîrzava/Berzava* (Bersovia telep), *Timiş/Temes (Tibiscus,* Iordanesnél *Tibisia). Mureş/Maros (Marisus,* Iordanesnél *Marisia), Ampoiu/Ompoly (Ampelum* helység), *Criş/Körös* (Iordanesnél *Crisia), Someş/Szamos* (regis *Samus).* Ezek az elnevezések, amelyek közül több már a rómaiak előtt is megvolt, csakis a régi lakosság közvetítésével szállhattak ránk; az a körülmény pedig, hogy ezek épp a meghódított területen maradtak fenn (bár néhány olyan fonetikai módosulással, amely természetében eltér a román nyelv latin elemeiben végbement változásoktól, akár mert dák nevekben ment végbe, akár pedig más népek hatására), a román elem kontinuitásáról vall ezeken a részeken.“ L. Dimitrie Onciul: *Românii în Dacia traiană pînă la în-*

temeierea Principatelor: Scrieri istorice II. Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1968, 143.

[11] L. erről Dumitru Berciu: *Procesul formării poporului român şi a limbii române. Elemente constitutive, aria geografică şi perioada istorică.* Era socialistă 1977/2. 43–44.

[12] Részletesebben l. Adolf Armbruster: *Romanitatea românilor. Istoria unei idei.* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972. 12–28.

[13] A „földközösség" jelenségét és annak szerepét a románok állam-típusú politikai alakulatainak kialakulásában érdekesen taglalja Radu Popa *Premisele cristalizării vieţii statale româneşti* című tanulmánya. „Az utóbbi két-három évtized helyszíni kutatómunkája, valamint a régészeti ásatások bebizonyították, hogy ilyen államok és sűrűn lakott övezetek voltak a Kárpátok vonulatának mindkét oldalát szegélyező medencékben, a Kárpátokon túli medencékben, a fontosabb folyók felső folyása mentén, a nagy síkvidéki folyók mellett, a síkvidéki erdős övezetekben, illetve a Duna mente védettebb részein...

A faluközösségi élet fontosabb szükségletei, valamint az önkormányzat elve képezi a közösségi szövetség típusú területi struktúrák, illetve népi Romaniák (Romanii) létrejöttének és működésének alapjait" *(Constituirea statelor feudale româneşti.* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1980. 27, 29).

[14] L. A. D. Xenopol: *Românii şi maghiarii înaintea istoriei.* Értekezés 1900. március 24-én a Román Akadémián. 8–10. old. Részletesebben Ştefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei* I. Ediţia a II-a. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1972. 95–268.

[15] Nicolae Ceauşescu: *România a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján,* 13. kötet, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 36.

[16] Al. Niculescu: *Unitatea lingvistică a românilor.* Kézirat, 7.

[17] *i.m.* 6.

[18] Sextil Puşcariu: *Limba română.* Editura Minerva, Bucureşti, 1976. 156: „A nyelv és használói között – mutat rá a szerző – kölcsönhatási viszony áll fenn. Nemcsak az ember uralja a nyelvet, hanem... a nyelv is uralja azokat, akik beszélik, arra készteti őket, hogy gondolataikban az elődök által kitaposott utakat kövessék... Végül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nyelv társadalmi szerepet tölt be, és arra kényszerít bennünket, hogy amikor beszélünk, a hagyomány határain belül maradjunk... Így alakul ki egy nemzet közös mentalitása."

[19] A „nemzeti pszichikummal" vagy „nemzeti jelleggel", a fogalom kétértelműségével és határaival kapcsolatosan l. Gáll Ernő megállapításait: *Tegnapi és mai önismeret.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 32–48.

[20] *Gîndirea social-politică despre unire* (1859). Editura politică, Bucureşti, 1966. 12.

[21] *i.m.* 16. (Magyarul: *A román irodalom kistükre* I. Bukarest, 1961. 199. – Vigh Károly ford.)

[22] *Istoria literaturii române* I. Folclorul. Literatura în perioada feudală (1400–1780). Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1964. 563.

[23] Radu Manolescu: *Legături economice între ţările române în feudalism* (secolele XIV–XVIII). Kézirat, 4.

[24] L. részletesebben R. Manolescu: *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul* (secolele XIV–XVI). Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1965; uő: *Relaţii comerciale ale Ţării Româneşti cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea:* Analele Universităţii C. I. Parhon, seria Ştiinţe sociale. Istorie. 1956, 207–260; M. Dan–S. Goldenberg: *Bistriţa în secolul al XVI-lea şi relaţiile ei comerciale cu Moldova:* Studia Universitatis Babeş-Bolyai, series Historia. 1964/2. 23–83.

[25] Andrei Oţetea, a neves történész írta Vasile Goldiş *A nemzetiségi kérdésről* című könyve nemrég megjelent kiadásának előszavában: „A szabadságot egyformán szerető román és magyar nép hatalmas külhoni ellenségekkel kellett hogy élethalálharcot vívjon a századok folyamán... Mircea cel Bătrîntől egészen az oszmán hódoltság igájának végleges lerázásáig, a sorsdöntő pillanatokban a két nép fiai mindig egymás oldalán küzdöttek szabadságuk és létük védelmében. A tárgyilagos történésznek feltétlenül el kell ismernie azt, hogy a nagy csatákban messzehangzó győzelmet aratott Hunyadi Jánost méltán tekintjük a román és a magyar nép közös hősének. Fegyvertényei a legmeggyőzőbb bizonyítékként szolgálnak arra, hogy amikor e két nép szoros egységben cselekedett, az eredmények mindenben igazolták erőfeszítéseiket. Meggyőződésem, hogy a marxista történetírásnak még sok a tennivalója a történelmi igazság megvilágításáért: románok és magyarok együtt harcoltak, igyekeztek egységbe ötvözni erőiket a közös külhoni ellenséggel szemben mind az oszmán invázió, mind pedig a szomszéd nagybirodalmak terjeszkedesi kísérletei során“ (*i.m.* 7–8.).

[26] Emilio Sereni: *Capitalismo e mercato nazionale.* Editori Riuniti, Roma, 1974. 10.

[27] David Prodan: *Răscoala lui Horea,* vol. I. Editura ştiinţifică, şi enciclopedică, Bucureşti, 1979. 57.

[28] Uő: *Supplex Libellus Valachorum.* Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1967. 9.

[29] *Supplex Libellus Valachorum.* Fordította és jegyzetekkel ellátta Köllő Károly. A bevezető tanulmányt írta Iosif Pervain és Köllő Károly. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 100–101.

[30] L. Revista de istorie 1977/11. 1982.

[31] Mihail Kogălniceanu: *Cronicile României,* Bucureşti, 1872. VII.

[32] N. Bălcescu: *Opere,* Tomul I, partea a II-a: *Scrieri istorice, politice şi economice.* Ediţie critică de G. Zane. Bucureşti, 1940. 103.

[33] Emil Vîrtosu: *Tudor Vladimirescu. Pagini de revoltă.* Bucureşti, 1944. 124.

[34] A legrangosabb és legismertebb egykorú kiadványok már címükben jelzik a dák és román gondolatot. Mint már megjegyeztük, az első román újságok a *Curierul românesc,* illetve *Albina românească* címet viselték. 1837–1838-ban Florian Aaron és Gh. Hill szerkesztésében megjelenik Bukarestben a *România.* M. Kogălniceanu lapja Iaşiban a *Dacia literară* (1840) és az *Arhiva românească* (1840–1841), August Treboniu Laurian és N. Bălcescu megindítja a *Magazin istoric pentru Dacia*-t (1845–1848) és így tovább. – L. Gh. Platon: *Geneza revoluţiei române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României,* Editura Junimea, Iaşi, 1980. 244.

[35] A korszak egyik kutatója joggal állapította meg: „Az írásbeliség talán sohasem követett annyira kézzelfogható, közvetlenül a román

nép nemzeti és társadalmi felemelkedéséért vívott harc forrongásából ihletődő célokat, mint 1848-ban, talán sohasem volt kevésbé öncélú, sohasem szolgálta nagyobb mértékben a politikai propaganda és küzdelem céljait“ (*Istoria literaturii române,* II. De la Şcoala ardeleană la Junimea. Editura Academiei R.S.R., 1968. 229.).

[36] Cornelia Bodea: *Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834–1849,* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1967. 17.

[37] A kérdést részletesen taglalja G. Zane: *Mişcarea revoluţionară de la 1840 în Ţara Românească,* valamint *N. Bălcescu, Opera – Omul – Epoca.* Editura Eminescu, Bucureşti, 1975. 139–219.

[38] Nicolae Bălcescu: *Privire asupra stării de faţă, asupra trecutului şi viitorului patriei noastre.* Ed. Cornelia Bodea. Bălceşti pe Topolog. 1970. 41.

[39] B. F. Porsnyev: *Feodalizm i narodnyije masszi.* Izd. Nauka, Moszkva, 1964. 304.

[40] Antonio Gramsci: *Scrieri alese.* Editura Univers, Bucureşti, 1973. 165, 267–268; – l. még Emilio Sereni: *i.m.* 14–15.

[41] D. Gusti: *Sociologia militans,* vol. I. Editura Fundaţiilor, Bucureşti, 1946, 328.

[42] „Eljött az ideje – mondotta Simion Bărnuţiu 1848-ban Balázsfalván –, hogy a jobbágyság eltöröltessék, és a románoknak megadassanak azok a jogok, amelyek őket mint nemzetet megilletik.“

[43] A *Transilvaniá*ban megjelent levél (Brassó, 1877. 54–56.).

[44] Nicolae Bălcescu kezdeményezéseiről és nézeteiről az említett kérdésben l. Nicolae Iorga: *Istoria românilor,* vol. IX. Bucureşti, 1938. 189–194; 200–203.

[45] Constantin Popovici: *Comunităţi istorice umane. Naţiunea – forma istorică cea mai înaltă de comunitate umană. Contribuţia Partidului Comunist Român la dezvoltarea teoriei materialist-istorice despre naţiune:* Cursul de materialism dialectic şi istoric. Academia „Ştefan Gheorghiu“, vol. 2. Bucureşti, 1978, 365.

[46] „A nemzet – hangsúlyozta M. Kogălniceanu – a modern világ alkotása; a nemzet csakis ott jött és jön létre, ahol egység van. Ez a nagyszerű gondolat ösztönzött bennünket arra, hogy követeljük országaink egyesülését“ (G. Zane: *Studii.* Editura Eminescu, Bucureşti, 1980. 433.). – C. A. Rosetti pedig, a nemzeti küzdelem egyik élharcosa 1850-ben azt írta: „Sohasem halt ki szívünkből a nagy és megosztatlan Románia jövőjének reménye. Sohasem fogunk a széthúzás bűnébe esni“ [*Lui C. A. Rosetti (1816–1916).* La o sută de ani de la naşterea sa. H. n. 1917. 250.]. Mint látható, a nemzet eszméje itt egybeesik a politikai-állami egyesülés fogalmával.

[47] *Documente privind istoria României. Războiul pentru independenţă.* vol. II. Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1952. 668.

[48] Lenin a balkáni államépítés feltételeit tanulmányozva külön megjegyzéseket tett erre a körülményre. Mint rámutatott, a cári birodalom területén, „sok esetben a határterületeken élő elnyomott népeknek a határon túl testvéreik vannak, akik nagyobb nemzeti függetlenséget élveznek (elég, ha az állam nyugati és déli határai mentén a finneket, svédeket, lengyeleket, ukránokat és románokat említjük)“ (V. I. Lenin: *Művei.* 20. kötet. Szikra kiadás. Budapest, 1955. 419.). Lenin másutt hangsúlyozza, hogy „(az illető nemzethez tartozók számához képest) na-

gyon sok román és szerb, »saját« államának határain kívül él, hogy általában a Balkánon az »államalakulás« burzsoá-nemzeti irányban nem fejeződött be még a – hogy úgy mondjuk – »tegnapi«, az 1911–1912-es háborúkban sem“ (V. I. Lenin: *Művei,* 23. kötet. Szikra kiadás, Budapest, 1951. 300.).

[49] Constantin Dobrogeanu-Gherea: *Opere complete,* vol. 5. Editura politică. Bucureşti, 1978, 268–270.

[50] V. I. Lenin: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga: *Művei*, 22. kötet. Szikra kiadás, Budapest, 1951. 153–154.

[51] L. részletesebben Damian Hurezeanu: *Problema naţională în concepţia mişcării socialiste din România pînă la crearea P.C.R.* În: *Naţiunea şi contemporaneitatea.* Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1971. 83–125.

[52] M. Constantinescu–L. Bányai–V. Curticăpeanu–C. Göllner–C. Nuţu: *Cu privire la problema naţională în Austro-Ungaria (1900–1918).* În: *Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900–1918.* Red.: C. Daicoviciu si M. Constantinescu. Editura Academiei R.P.R., 1964. 114–116.

[53] Octavian Goga és Ady kapcsolatait részletesen taglalja Domokos Sámuel: *Octavian Goga. Anii studenţiei.* Editura Kriterion, Bucureşti, 1978. (Magyarul: Octavian Goga, a költő és műfordító. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971.)

[54] Miron Constantinescu–L. Bányai–V. Curticăpeanu–C. Göllner–C. Nuţu: *i.m.* 115.

[55] Nicolae Ceauşescu: *A Román Kommunista Párt – a román nép forradalmi és demokratikus harcának, a romániai munkás- és szocialista mozgalom hagyományainak folytatója,* 1966. május 7.: *Románia a szocialista építés kiteljesítése útján* I. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1968. 353.

[56] *Desăvîrşirea unificării statului naţional român. Unirea Transilvaniei cu vechea România.* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1968, 419.